

TÖRTÉNELMI SZEMLÉ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2018
LX. ÉVFOLYAM

4. SZÁM

Fodor Pál – Pók Attila
A magyarság Európában: ezer év a határon

Tringli István
Hatalmaskodások a 11. századi törvényekben

Zsoldos Attila
Az ártatlan oligarcha

Csukovits Enikő
Az „idegen” Anjou-ház

Ilija Todev
Az állami politikai dualizmus a magyaroknál
és a bolgároknál

Cieger András
A miniszterelnök bizalmas kiadásai 1872-ben

Andreas Schmidt-Schweizer
A Magyarországi Németek Honfitársi Szövetsége
(1951-1989)

TARTALOMJEGYZÉK

LX. évfolyam, 2018. 4. szám

TANULMÁNY

Fodor Pál – Pók Attila • A magyarság Európában: ezer év a határon	509
Tringli István • Hatalmaskodások a 11. századi magyar törvényekben	531
Zsoldos Attila • Az ártatlan oligarcha	555
Csukovits Enikő • Az „idegen” Anjou-ház	565
Cieger András • A kormányzati politika rejtett működése. A miniszterelnök bizalmas kiadásai 1872-ben	575
Andreas Schmidt-Schweizer • Bonn és Budapest között. A Magyarországi Németek Honfitársi Szövetsége és a magyarországi kommunista rezsim kapcsolata (1951–1989)	595

MŰHELY

Czinege Szilvia • Gróf Apponyi György a kortársak szemével	611
Ilija Todev • Az állami-politikai dualizmus eszméje a magyaroknál és a bolgároknál a 19. század harmadik negyedében – hasonlóságok és különbségek	625

AZ ÁRTATLAN OLIGARCHA

ZSOLDOS ATTILA

THE INNOCENT OLIGARCH

In the spring of 1294, Roland, son of Tamás, of the Borsa kindred, then voivode of Transylvania, lay siege to the bishop of Várad's castle at Fenes. The event has hitherto been interpreted as an act of violence committed with the aim of obtaining the castle by Roland Borsa, who was otherwise deeply engaged in the process of building up his own oligarchical power in the county of Bihar. Yet a new analysis of the sources from a different perspective has clearly excluded such an interpretation. The study argues instead that the aim if Roland Borsa was to take revenge for the death of his brother, István, who had been killed by one of the defenders of the castle under obscure circumstances. By attacking Fenes, Roland broke the King's peace, which led to the armed intervention of King Andrew III (1290–1301), who eventually took Roland's castle of Adorján by siege. Yet, after his submission, Roland was not punished severely, because the King did not regard the events as a rebellion against royal authority.

Keywords: siege of Fenes and Adorján in 1294, Borsa family, oligarchs

1294 nyarán súlyos, fegyveres összecsapásig fajuló viszály robbant ki III. András és a Borsák között. Az ügygel kapcsolatosan számos forrás áll rendelkezésünkre, ennek ellenére a legkevésbé sem állítható, hogy tisztán látnánk a kérdésben. Maguk az események több-kevésbé ismertek, a hátterük azonban korántsem, s jó néhány zavarba ejtő mozzanat teszi a képet még homályosabbá.

A történetek szikár összefoglalását ismereteink lehetővé teszik: valamikor 1294 tavaszán Borsa nembéli Tamás fia Roland erdélyi vajda – vélhetően fivéreivel együtt – megostromolta a váradi püspök fenesi várát.¹ A vajda nevében május 23-án kelt oklevél biztosítékokat adott a vár védőinek arra vonatkozóan, hogy szabadon távozhatnak a várból

Zsoldos Attila, akadémikus, kutató professzor, témacsoport-vezető, MTA BTK TTI, Középkori témacsoport. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztálya által Györfffy György születésének 100. évfordulója alkalmából 2017. november 23-án rendezett konferencián elhangzott előadás bővített változata.

¹ A várra lásd Györfffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–IV. Bp., 1963–1998. I. 617., továbbá Fügedi Erik: *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon*. Bp., 1977. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 82) 133.; Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I–II. Bp., 1996. (História Könyvtár. Kronológiák, Adattárak 5) I. 312.; Adrian Andrei Rusu: *Castelarea Carpatică. Fortificații și cetați din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII–XIV)*. Cluj–Napoca, 2005. 519.

Váradra, s onnan oda, ahová menni akarnak.² Néhány hónappal később, augusztus elején már III. András találgatást Váradon,³ újabb hónap elteltével pedig a Borsák vára, Adorján alatt (*sub castro Adryan*) állított ki az uralkodó oklevelet.⁴ Afelől, hogy ez alkalommal nem látogatóba érkezett Bihar uraihoz, nem hagynak kétséget azok az adataink, melyek szerint a király az ellene fordult Tamás–fiak várát ostromolta. Az erre vonatkozó források sorozatát egy 1294 szeptemberének közepén kiállított oklevél nyitja meg,⁵ melyet aztán idővel számos újabb követett. Az is bizonyosnak tekinthető, hogy az események ezen láncolata összefüggésbe hozható azzal a ténnyel, hogy III. András megfosztotta Borsa Rolandot az erdélyi vajdaságtól, s 1295-ben már bizonyosan új vajda állt a tartomány élén Kán nembéli László személyében,⁶ aki azonban minden bizonnyal már 1294-ben felváltotta Rolandot.

Mindezek előrebocsátása után kísérletet tehetünk arra, hogy elmélyedjünk a részletekben. Annak az időszaknak a határait, amelyen belül Adorján ostromára sor került, a legnagyobb valószínűséggel III. András Váradon, augusztus 3-án, illetve „Adorján vára alatt” szeptember 6-án kiállított oklevelei jelölik ki. Ezen egy hónap bőségesen elegendő lehetett arra, hogy a király serege Váradról Adorján alá vonuljon, felkészüljön az ostromra, majd neki is lássson. Az ugyanis kétségtelen, hogy az ostrom nem merült ki a vár körülzárásában, hanem harcokra is sor került, melyek megkövetelték a maguk áldozatait sebesültekben is,⁷ elesettekben is.⁸ A Borsák elleni akcióról tudósító forrásaink némelyike más várak ostromára is utal,⁹ ez azonban inkább tűnik tartalom nélküli fordultnak, semmint valós információnak. III. András kizárólag az Adorján ostromakor tett szolgálatokat emlegeti okleveleiben – s nehéz lenne elfogadható érveket találni arra, hogy más vár, például az ekkor már bizonyosan a Borsák kezén lévő Körösszeg¹⁰ ostromakor miért ne szerezhetett volna érdemeket senki emberfia –, s a királyi hadjárat gyors lefolyása is

² 1294. május 23. *Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*. I–XII. Közzéteszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp., 1860–1874. (= ÁÚO) X. 153–154.

³ [1294.] augusztus 3. ÁÚO X. 151–152. Keltére lásd *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. I/1–II/4. Szerk. Szentpétery Imre – Borsa Iván. Bp., 1923–1987. (= RA) 3987. sz.

⁴ 1294. szeptember 6. ÁÚO X. 145–148.

⁵ 1294. szeptember 17. *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius*. I–VIII. Kiadják Nagy Imre et al. Győr–Bp., 1865–1891. (= HO) VI. 407–408.

⁶ [1295.] szeptember 24. *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez*. I–IV.: I–II. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Jakó Zsigmond. Bp., 1997–2004., III. Regesztákban jegyzetekkel közzéteszi Hegyi Géza – W. Kovács András közreműködésével f. Jakó Zsigmond. Bp., 2008., IV. Jakó Zsigmond kéziratát szerkesztette és kiegészítette Hegyi Géza – W. Kovács András. Bp., 2014. I. 306. (Keltére lásd uo. 539. sz.); Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. Bp., 2011. (História Könyvtár. Kronológiák, Adattárak 11) 40.

⁷ 1295. február 24. RA II/4. 145.; 1295. április 24. HO VI. 416.; 1296. július 15. ÁÚO V. 147.; 1296. augusztus 26. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae, 1829–1844. (= CD) VI/2. 37.; 1296. október 26. CD VI/2. 26.; [1298] s. d. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. I–XV. Collegit et digessit Tade Smičiklas. Zagrabiae, 1904–1934. (= CDCr) VII. 323–324.; 1300. [július 23. e.] ÁÚO X. 369.; CD VI/2. 259. E két utóbbi keltére lásd RA 4316. és 4317. sz.

⁸ 1294. szeptember 17. HO VI. 407.; 1295. szeptember 27. *A Pécz nemzetség apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrzött oklevelei*. I–II. Bp., 1906–1930. I. (1241–1526) 26.

⁹ 1294. november 26. ÁÚO X. 149., ÁÚO XII. 706.; 1300. [július 23. e.] CD VI/2. 259. Keltére lásd RA 4317. sz.

¹⁰ Vö. Györffy: *Történeti földrajz*, I. 637–638.; Jakó Zsigmond: *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Bp., 1940. (Település- és népiségtörténeti értekezések 5. sz. [Reprint: Nagyvárád, 2007.] 285–286.

legfeljebb azt a feltételezést engedné meg, hogy Adorján ostromával párhuzamosan folytak harcok valahol másutt is, amiről azonban, ha így is lett volna, semmit sem tudunk.

Az ügy leginkább homályos pontja azonban mégiscsak a Borsák Fenes ellen indított támadásának az indítéka. A kézenfekvő – már-már kényelmes – válasz a kérdésre a Borsák oligarcha voltából indul ki, márpedig az oligarchák időnként, nem is ritkán, erőszakos eszközökkel gyarapították javaikat vagy tágították a befolyásuk alatt lévő területek határait, így aztán nem is lenne semmi meglepő abban, ha a Borsák szemet vetettek volna a váradi püspök várára.¹¹

Tény mindenesetre, hogy az 1290-es évek közepére a Borsák már jelentős sikereket értek el oligarchikus magánhatalmuk kiépítése terén. 1284 utolsó harmadában leszámoltak a Biharban még birtokokkal rendelkező utolsó Geregyével, Pál fia Éccsel, aki bizonyosan nem vett részt fivérei lázadásában 1277–1278-ban. A Geregye Écs és a Borsák közötti küzdelmet az arról tudósító királyi oklevél úgy tünteti fel, mint amelyben a „lázadó” csoport össze a „királyhú” erőekkel,¹² aminek igaz volta a legkevésbé sem magától értetődő. Az 1277–1278 telének akkor még bizonyára élénk emlékével együtt élő Écs lázadása meglehetősen valószínűtlennek tűnik, de korántsem kizárt: végül is bárki kerülhet olyan helyzetbe, hogy nagyon ostoba vagy nagyon kétségbeesett lépésre szánja el magát. A Borsáknak ugyanakkor az utolsó bihari Geregye eltávolítása nagyon is a kedvükre lehetett, mert világosan értésére adta mindenkinek, kik Bihar új urai.¹³ Néhány évvel később, 1287 kora tavaszán viszont Borsa Tamás ispán fiai a Kőszegiek oldalán harcoltak immár IV. László serege ellenében egy csatában, melyet valahol a Zsitva folyó közelében vívtak.¹⁴ Ez volt az első – de korántsem az utolsó – alkalom, amikor a Borsák fegyverrel szálltak szembe királyukkal. Azt az évtizedek múltán felbukkanó híresztelést, mely szerint IV. Lászlót a Borsák felbujtására ölték volna meg kun gyilkosai,¹⁵ sem igazolni, sem cáfolni nem lehet minden további vitát kizáró módon, óvatosságra int azonban az ítéletalkotásakor az az ismert jelenség, hogy a bukott hatalmasságok számláját olykor könnyű szívvel terhelték meg olyan tettekkel is, amelyeket valójában nem követtek el. Az viszont kétségtelen, hogy IV. László halálát követően a Borsák és Aba Amadé alkalmi szövetsége üzte el a Tiszántúlról a IV. László utolsó éveiben a király legfőbb bizalmasai közé tartozó Balogsemjén nem-béli Kállai Mihályt és fiait, akiknek birtokait az oligarchák felosztották egymás között: a Szabolcs megyeiek Amadénak, a szatmáriak pedig a Borsáknak jutottak.¹⁶

¹¹ Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. I–II. Bp., 1899². II. 444–445.; Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Bp., 1993. (História Könyvtár. Monográfiák 1) 330.

¹² [1285.] január 1. CD V/3. 259., keltére lásd RA 3348. sz.

¹³ Zsoldos Attila: *A Berettyó urai*. In: *Nagyvárad és Bihar az Árpád-kor végén*. Szerk. Zsoldos Attila. Nagyvárad, 2016. (Tanulmányok Biharország történetéről 3) 138–146.

¹⁴ 1287. április 19. *Diplomatarium Hontense. Pars prima. Oklevelek Hontvármegyei magán-levéltárból*. Első rész. 1256–1399. Az eredetiek után közléteszi Kubinyi Ferenc. Bp., 1888. (Monumenta Hungariae Historica II) 30–31.

¹⁵ 1325. október 12. *Anjou-kori okmánytár*. I–VII. Szerk. Nagy Imre – Nagy Gyula. Bp., 1878–1920. II. 217. Vö. pl. Bunyitay Vincze: *Kopasz nádor. Életrajz a XIII–XIV. századból. Századok* 22 (1888) 27. és Szűcs: *Az utolsó*, 321.

¹⁶ Zsoldos Attila: *IV. László és a Kállaiak ősei*. In: *A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve*. XLII. Főszerk. Németh Péter. Nyíregyháza, 2000. 77–87.

1290 nyarán a Borsák azon előkelők közé tartoztak, akiknek támogatásával az addig törvénytelen származásának bélyegzett III. András elfoglalta az Árpádok trónját.¹⁷ Roland vajda és fiverei, minden jel szerint, éveken át híven szolgálták királyukat, még azon az áron is, hogy ez szakításra vezetett a Kőszegiekkel, holott a korábbiakban az ő hűséges fegyvertársaikként jutottak szerephez az országos politikában.

Az tehát, hogy a fenesi incidens, majd azt követően Adorján ostroma annak a folyamatnak a szerves része, melynek eredményeként a Borsák tekintélyes bihari birtokosokból az oligarchák közé küzdötték fel magukat, ésszerű válasznak tűnik kérdésünkre, s korábban magam sem kételkedtem egy efféle magyarázat helyes voltában.¹⁸ Az ügyre vonatkozó ismereteink halmazában ugyanakkor van legalább egy olyan elem, ami más lehetőségekre irányítja figyelmünket.

Ez abban a már említett, 1294. május 23-án kelt kötelezvényben tűnik fel, amelyet Roland vajda nevében foglaltak írásba a váradhegyfoki konvent előtt.¹⁹ Az okmány szerint Roland azt az ígéretet tette a fenesi vár védőinek, hogy attól az időponttól kezdve, hogy elhagyják a várat, tizenöt napon át szavatolja biztonságukat, s ez alatt Váradra mehetnek családjukkal és minden javaikkal együtt, majd onnan a Tiszán vagy a Maroson túlra, vagy akár az erdélyi Gyaluig (*de Waradino ad ultra Tyciam vel ultra Marisium vel eciam usque in Galou in partes Transiluanas*). A szöveg egy nehezen értelmezhető passzusa arra utal: ha mégis valami bántalom érné ezen tizenöt nap alatt Fenes védőit, akkor a káptalan – nyilván a váradi tudniillik – átadja (*restituēt*) a várat a püspöknek. A váradi egyház és Bihar megye történetének jeles bűvára, Bunyitay Vince ezt a megjegyzést úgy értelmezte, hogy Roland: „a várat nem magának szándékozott elfoglalni, hanem csak annak elvételeivel a püspök hatalmát akarta szűkebb körre szorítani”.²⁰ Ha az okmány szövegéből valóban az következnék is – amint Bunyitay vélte –, hogy Roland nem saját maga számára, hanem a káptalan számára akarta megszerezni a várat, nehezen érthető, hogy ezt miért tette volna. Hacsak nem olyasmiről van szó, mint ami a szomszédos erdélyi egyházmegyében történt Szentmihálykő vára²¹ esetében. Ott ugyanis 1276-ban a gyulafehérvári káptalan a maga Fülesd nevű birtokán átengedett egy hegyet várépítés céljára Péter erdélyi püspöknek azzal a kikötéssel, hogy a püspök a várat saját költségén építi fel, s élete végéig, vagy addig birtokolja, amíg az erdélyi egyház élén áll, azt követően azonban a hegy a rajta emelt épületekkel – azaz a várral – együtt visszaszáll a káptalan birtokába.²² A Szentmihálykőnek elnevezett vár fel is épült, s valóban a káptalan kezére kerülhetett Péter püspök halála után, mert 1320-ban a káptalantól vette át megőrzésre az erősséget Szécsi András, még

¹⁷ Lenkey Zoltán – Zsoldos Attila: *Szent István és III. András*. Bp., 2003. (Párhuzamos életrajzok a magyar történelem századaiból) 148–149.

¹⁸ Uo. 188.

¹⁹ 1294. május 23. ÁÚO X. 153–154.

²⁰ Bunyitay: *Kopasz nádor*, 32.

²¹ Györffy: *Történeti földrajz*, II. 187. (Vö. még uo. 159–160.); Fügedi: *Vár és társadalom*, 198–199.; Engel: *Archontológia*, I. 428.; Rusu: *Castelarea Carpatică*, 537–538.

²² 1276. május 8. *Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens. Erster Theil, enthaltend Urkunden und Regesten bis zum Ausgang des Arpadischen Mannstammes (1301)*. Bearb. und hrsg. von G[eorg] D[aniel] Teutsch – F[riedrich] Firnhaber. Wien, 1857. (Fontes Rerum Austriacarum II. Abtheilung, Bd. XV) 107.

erdélyi prépostként, ígéretet téve arra, hogy a káptalan kérésére haladéktalanul visszaszolgáltatja.²³ A nem sokkal később az erdélyi püspökség élére került Szécsi²⁴ azonban haláláig megtartotta a várat, azt követően pedig Lackfi András vajda tette rá a kezét, s az ez ellen panaszt emelő káptalan akkor már Szécsi András birtoklását is bitorlásnak tartotta.²⁵ Az ellentéteket végül az oldotta fel, hogy a vajda, Lajos király parancsára, a várat az új püspöknek, Szécsi Domokosnak – András püspök unokaöccsének²⁶ –, a vár uradalmát viszont a káptalannak adta vissza használatra.²⁷ Nem teljesen lehetetlen tehát, hogy valamely, hasonlóan bonyodalmas birtokügybe avatkozott bele a váradi káptalan oldalán Roland vajda a püspökkel szemben a maga erőszakos módján. A történetek efféle magyarázatát azonban Fenes esetében – ellentétben Szentmihálykővel – birtoklástörténeti adatokkal nem tudjuk alátámasztani.²⁸ Az egyezség szövege ugyanakkor aligha lehet a legalkalmasabb kiindulópont annak mérlegeléséhez, hogy mi lehetett Roland vajda eredeti elképzelése Fenes további sorsát illetően, hiszen az efféle alkudozásra a vár elfoglalására tett kísérlet részleges vagy teljes kudarcra teremt lehetőséget a védők számára, amikor is az ostromlók eredeti elképzeléseiket – szintén részlegesen vagy teljesen – feladni kényszerültek már.

Nem jutunk messzire akkor sem, ha a vár ismert védőit vesszük szemügyre, akik közül az okmány három személyt nevez meg. Ezek élén Jakab áll, akiről a szöveg megjegyzi, hogy a váradi püspök fivére (*Iacobus frater domini episcopi Waradiensis*), azonosítása azonban így sem lehetséges, mivel a történetek idején a váradi egyház élén álló Benedek püspök származását sem ismerjük.²⁹ A következő személyt Benedek fia Lászlónak (*Ladizlaus filius Benedicti*) mondja a szöveg. Őt kézenfekvőnek tűnhet a Zemplén megyei Agárd mellett a Szabolcs megyei Gyulajon³⁰ is birtokos Agárdiak közül való Benedek fia Lászlónak³¹ gondolni, csakhogy ezt a megoldást a név azonosságán túlmenően csupán kényelmetlenül bizonytalan érvekkel lehetne megtámogatni, ha egyáltalán. Az biztosnak tűnhet az azonosítás szempontjából, hogy Agárdi Benedek fia László bizonyosan összetűzésbe került más alkalommal is a Borsákkal: fivérével, Donccsal rátört Borsa Roland öccse, Beke egyik familiárisának, Roland fia Sándornak a Szabolcs megyében fekvő komorói birtokára, s magát Roland fia Sándort elhurcolva öt hónapig fogságban tartotta.³² Igaz, az eset minden valószínűség szerint 1310 szeptembere táján történt – vagy valamivel korábban –, lehet-

²³ 1320. március 1. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= MNL OL DF) 277 251. Közlését lásd Beke Antal: Kolosvár városa okmánytárához. *Történelmi Tár* (1887) 622.

²⁴ Vö. Engel: *Archontológia*, I. 70.

²⁵ 1357. június 20. *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I–VII. Bearb. von Franz Zimmermann et al. Hermannstadt–Köln–Wien–București, 1892–1991. II. 142–143.

²⁶ Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457. Középkori magyar genealógia (Magyar Középkori Adattár)*. CD-ROM. Bp., 2001. (Balog nem 3., Szécsi 1. tábla.)

²⁷ 1357. július 30. MNL OL DF 277 344.

²⁸ Vö. Jakó: *Bihar megye*, 241.; Györffy: *Történeti földrajz*, I. 617.

²⁹ Bunyitay Vince: *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig*. I–III. Nagyvárad, 1883–1884. I. 155–158.

³⁰ Németh Péter: *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza, 1997. 85.

³¹ Engel: *Genealógia* (Agárdi-rokonság 1. tábla Agárdi).

³² 1311. február 27. *A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára*. I–XII. Szerk. Nagy Iván et al. Bp., 1871–1931. I. 130.

tek azonban az 1290-es évek közepéig visszanyúló előzményei. Az azonosítás mellett felhozható még, hogy a Borsa Roland nevében fogalmazott oklevél a leleszi konvent levéltárában maradt fenn, ami nem különösebben feltűnő, ha az a Zemplénben is birtokos Agárdi László példánya volt. Az azonosítás ellen szól azonban, hogy Agárdi Benedek fia László kétségtelenül Aba Amadé familiárisai közé tartozott: 1311 októberében egyike volt azoknak, akik Amadé meggyilkolása után a kassai szerződés rendelkezéseinek megfelelően túszt adtak a városnak.³³ Elvben, persze, elképzelhető lenne, hogy 1294-ben még a váradi püspököt szolgálta, s a fenesi incidenst követően állt Amadé familiárisai közé, csak hogy ennek nem hogy igazolása, de még valószínűsítése is meghaladja lehetőségeinket. Benedek fia Lászlóról tehát legfeljebb annyi állítható, hogy ismert egy személy, akivel való azonossága nem teljesen lehetetlen, ám nem is bizonyított.

Fenes várának ismert védői sorát Csatári Pál (*Paulus de Chatar*) zárja, akiről legalább azt tudjuk a váradi püspökség töredékesen, de éppen ezen időszakból fennmaradt tizedjegyzékében olvasható feljegyzéseknek köszönhetően, hogy Benedek püspök szolgálatában állt,³⁴ ami nyilván nem volt teljesen független attól, hogy az említett Bihar megyei Csatár birtokosai között a váradi püspököt is ott találjuk.³⁵

A védők bántatlan elvonulására tett ígéretét Roland szent esküvessel erősítette meg, mégpedig nemcsak a maga nevében, hanem – ahogy a szöveg fogalmaz – az esküt „atyánk, Tamás ispán, és valamennyi fivérünk, valamint kiváltképpen fivérünknek, István mesternek az özvegye és fia nevében” (*et nomine comitis Thome patris nostri ac omnium fratrum nostrorum et specialiter nomine relicte magistri Stephani fratris nostri et filii eius*) tette le.³⁶

Az okmánynak ez az a pontja, mely új értelmezési lehetőséget vet fel a fenesi incidens hátterét illetően.

Ha ugyanis valóban egy oligarcha erőszakos önkényeskedéséről van szó, az még csak érthető, hogy Roland az esküt – a fenesi ostrom során őt vélhetően tettekkel segítő – fivéréi nevében is tette. Az ellenben magyarázatot kíván, hogy miként keveredett bele az ügybe apjuk, az ez idő tájt már minden bizonnyal idős embernek számító Tamás ispán. Borsa Tamás életkorát, természetesen, nem ismerjük, azonban mind a hat ismert fia felnőtt volt már 1279-ben, s így maga Tamás sokkal inkább születhetett az 1230-as, mint az 1240-es években. Az is megfontolást érdemel, hogy nem ő, hanem fiai viselnek bárói méltóságokat az 1280-as évek elejétől kezdve,³⁷ ő maga pedig ekkor, 1294 májusában szerepel utoljára élő személyként. Még kevésbé érthető, hogy miért foglalták bele az egyezségbe a már halott István özvegyét, valamint fiát, akik ráadásul minden jel szerint főszerepet játszottak az ügyben, hiszen az ő személyüket emeli ki a „kiváltképpen” (*specialiter*) szó ennek félreérthetetlen jeleként. Azt, hogy Roland fivérének, Istvánnak a fia – szintén István egyébként – hány éves volt ekkor, ez nyilván nem meglepő, nem tudjuk, mindazon-

³³ Zsoldos Attila: Kassa túsza. Pillanatfelvétel 1311-ből Aba nembéli Amadé familiájáról. *Történelmi Szemle* 39 (1997) 350–351.

³⁴ Jakubovich Emil: A váradi püspökség XIII. századi tizedjegyzéke. *Magyar Nyelv* 22 (1926) 359.

³⁵ Jakó: *Bihar megye*, 224.; Györffy: *Történeti földrajz*, I. 607.

³⁶ 1294. május 23. ÁÚO X. 153. Az idézett szöveg javítva az eredeti (MNL OL DF 219 430) alapján.

³⁷ Zsoldos: *Archontológia*, 40., 58., 61., 85., 203.

által meglehetősen fiatal lehetett, mivel a javait a váradi egyházra hagyó ifjabb István özvegye 1334-ben követelte a férje vagyonából öt illető részt a püspöktől és a káptalantól,³⁸ azaz férje nem sokkal korábban halhatott meg. Feltűnő mindenesetre, hogy Borsa Tamás unokáinak nemzedékéből egyedül az ifjabb István szerepel név szerint az okmányban, a többiek – Roland, Kopasz és László fiai – ellenben nem.

Az esküt ugyanakkor Roland nyilvánvalóan abban a formában és azzal a tartalommal tette le, ahogy azt a fenesi vár védőivel kötött előzetes alku megkívánta, amiből nagy valószínűséggel következtethetünk arra, hogy a váradi püspök fivére és társai voltak azok, akik ragaszkodtak ahhoz, hogy Rolandon és testvérein kívül apjukra, Tamás ispánra és „kiváltképpen” István özvegyére, valamint fiára is kiterjedjen az eskü hatálya, amire minden bizonnyal jó okuk volt.

Mindezen merőben szokatlan jelenségek mindaddig értelmezhetetlenek maradnak, míg nem vagyunk készek lemondani arról a közhelyről, mely szerint bármely olyan konfliktus esetében, amelynek egyik szereplője egy oligarcha, a másik fél csak az erőszak ártatlan elszenvetője lehet. A fenesi esetben minden részlet a helyére kerülhet, ha feltételezzük, hogy a vár védőinek egyike megölte Borsa Tamás fiát, Istvánt, majd a fenesi várba menekült, s ez váltotta ki a Borsák támadását az erősség ellen. Így egyszeriben érthetővé válik, hogy a vár védői csak azzal a feltétellel voltak hajlandók elhagyni menedékküket, ha István családjának minden tagja, s „kiváltképpen” István özvegye és fia is részese lesz a megegyezésnek, azaz mindazokra kiterjed az eskü ereje, akik akár erőszakot alkalmazva, akár pert indítva számon kérhették volna rajtuk Borsa István halálát. Valószínűtlennek tűnik tehát, hogy Roland mint vagyonát vagy hatalmát más kárára gyarapító oligarcha tört volna rá Fenes várára. Jóval megalapozottabbnak ítékelhető az a feltételezés, mely szerint családi ügyről volt szó, azaz Roland vajdát a családját ért sérelem megtorlásának szándéka vezette, ámbar – amint az a történetek alapján világos – kétségtelenül erőszakosan és önkényesen. Nem feledkezhetünk meg arról sem ugyanakkor, hogy egyáltalán nem ismerjük a fivére, István halálához vezető körülményeket: azok lehetnek akár olyanok is, amelyek alapján egy mai bíróság a jogos önvédelemre hivatkozva felmentést adna a gyilkosnak.

Ezen a ponton nyilván előnyös lenne az esküben osztozók merőben szokatlan összetétele mellett további érveket találni, olyanokat tudniillik, amelyek újabb szempontok alapján támaszthatják alá a fenti rekonstrukció valószínűségét. Ez nem is tűnik teljesen reménytelen vállalkozásnak.

Az okmány szerint Roland vajda arra is kötelezettséget vállalt, hogy megvédelmezi a vár feladóit mindenkitől, legyenek azok akár magyarok, akár vlachok, akár a vajda emberei, akár az egyházi, éljenek akár a solymosi gyepűkön innen, akár túl, s akár megtagdák az engedelmességet az egyháznak ezen viszálykodás idején, akár nem.³⁹ A szöveg

³⁸ Bunyitay: *Kopasz nádor*, 154–155.

³⁹ 1294. május 23. „Obligamus insuper, quod eosdem Iacobum, Ladizlaum et Paulum cum liberis eorum ac familia propria, sociisque eorum supradictis ab omnibus sive Vngariis, sive Olachiis, sive nostris, sive ecclesie, sive infra indagines Solumus sive extra constitutis, qui se ab obediencia ecclesie hoc dissensionis

ezzel egy újabb rejtvényt adott fel, melynek megfejtése aligha lehetséges minden további kételyt eloszlató módon. Az mindenesetre Solymos felbukkanásából világos, hogy dél-bihari, a fenesi vár közvetlen környékét érintő üggyel van dolgunk, amelyben mind a vajda emberei – azaz vélhetően a Borsák széplaki uradalmának népei –, mind egyházi népek, nyilván a püspök belényesi birtokáról, érintettek voltak.⁴⁰ Az sem kétséges, hogy ezek a népek ellenségként tekintettek Fenes védőire, ha egyszer tartani lehetett attól, hogy megtámadják a várat elhagyókat. Az szintén bizonyos, hogy a szövegben említett „viszálykodás” (*dissensio*) nem Fenes ostromára vonatkozik, hiszen mi köze lehetett volna ahhoz akár a Borsák, akár a püspökség népeinek, azon kívül, persze, hogy elszenvetői voltak a háborúskodással gyakran együttjáró pusztításoknak. Az egyháznak járó engedelmesség megtagadása, valamint a magyarok és vlachok együttes említése felveti azt a lehetőséget, hogy esetleg a tized⁴¹ erőszakos behajtásáról lehet szó, s Borsa István az annak ellenszegülők mellé állt mint érintett birtokos, és így érthette a halál. Ezen elképzelés mellett felhozható, hogy a széplaki uradalom utóbb fia, az eskübe is belefoglalt ifjabb István kezén volt.⁴² A vlachok esetében pedig talán olyanokról lehet szó, akik nem sokkal korábban katolizáltak, vagy ellenkezőleg, olyanokról, akik megmaradtak ugyan eredeti hitükben, de mégis tizedet követeltek tőlük a szokások ellenére. Más megoldás is elképzelhető, ezt talán felesleges is említeni.

Egy újabb szempontból erősíti meg a gyanút az egyezségnek az a része, mely kijelöli a vár védőinek elvonulása közben biztosított védelem földrajzi határait. Emlékeztetőül: az esküvel megerősített egyezség úgy szólt, hogy Borsa Roland tizenöt napon át szavatolja a Feneset elhagyók biztonságát, akik ezalatt Váradra mehetnek, majd onnan eljuthatnak a Tiszán vagy a Maroson túlra, vagy akár az erdélyi Gyaluig. Ez a leírás 1294-ben, az ügy szereplői számára nyilván elég világos és egyértelmű volt, néhány száz év múltán azonban homályos némiképp, hiszen nem teljesen mindegy például, hogy Váradról nyugat vagy észak felé indul-e valaki valamelyik tiszai révhez. Gyalu említése ugyanakkor legalább némi támpontot kínál az egyezség ezen részletének értelmezéséhez. Akkor, amikor Fenes feladásának feltételeit tisztázták, majd írásba foglalták, Roland még Erdély vajdája volt ugyanis, így Gyalu határpontként való szereplése bizonyossá teszi, hogy az a terület, amelynek elhagyására a püspök várának védői számára tizenöt nap állt a rendelkezésére, nem azonosítható azzal a régióval, amelyre Roland joghatósága méltóságai révén terjedt ki. Az egyezség által megrajzolt földrajzi határok már inkább alkalmasnak látszanak annak a területnek az érzékeltetésére, amelyen a Borsák kezén az idő szerint lévő birtokok feküdtek a Geregyéktől elkobzott és nekik adományozott almási uradalomtól és krasznai javaktól kezdve a szintén a Geregye-hagytatékából származó, s a későbbi korok állapotainak

tempore retraxissent sive non, sicut pro aliis nostris superius assumpsimus, infra ipsos quindecim dierum et terminis prenotatos, fovere tenemur et tueri cum effectu...” ÁÚO X. 153–154.

⁴⁰ Jakó: *Bihar megye*, 339., 356–357., 208.; Györfly: *Történeti földrajz*, I. 661., 671., 599.

⁴¹ Vö. Hegyi Géza: *Decima Volahorum*. Az egyházi birtokokon lakó románok tizedfizetésének kérdése. In: *Certamen. Előadások a Magyar Tudomány napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztályában*. IV. Szerk. Egyed Emese – Gálfi Emőke – Weisz Attila. Kolozsvár, 2017. 257–270.; Hegyi Géza: *Terrae Christianorum*. A „keresztény földre” telepedett románok dézsmáltatásának kezdetei. *Erdélyi Múzeum* 79 (2017) 61–75.

⁴² *A váradi káptalan legrégebbi statutumai*. Közrebocsátja Bunyitay Vincze. Nagyvárad, 1886. 72.

megfelelően Külső-Szolnok megyeiként meghatározható birtokokon át egészen a minden jel szerint eredetileg is a Borsákat uraló dél-bihari birtoktestekig bezárólag. Az egyezség szövegének földrajzi elemei ily módon a Borsák családi birtokaihoz kapcsolódnak, s nem az oligarchaként ellenőrzött területhez, ami megint csak arra utal, hogy családi ügygel van dolgunk.

Borsa Roland tehát, úgy vélem, oligarchaként ártatlan volt, egyebekben azonban nyilván nem. Fenes megtámadásával Roland megsértette a király békéjét, így indokolt volt III. András felvonulása ellene, s amikor a vajda azzal tetézte bűnét, hogy az Adorján alatt megjelent király előtt nem nyitotta meg vára kapuját,⁴³ az ostrom is indokolt válaszlépéssé vált. Annak oka, hogy III. András végül csupán enyhe büntetést szabott ki Rolandra, alighanem joggal kereshető abban, hogy Adorján bevétele után a meghódoló vajda változatát is megismerhette a király a történetekről.

A Borsákat ért veszteség azonban így is tetemes volt, ámbár nem elviselhetetlen. Roland, amint arról már szó esett, elvesztette vajdai méltóságát, s azzal együtt mindazon erőforrásokat, melyeket az mindenkori birtokosának nyújtott. Feltehető, hogy az 1291-ben Bodrog és Szatmár megyék ispánjaként említett⁴⁴ öccse, Jakab – azaz Kopasz – szintén ekkor volt kénytelen megválni tisztségeitől. Megerősíti ezt a gyanút, hogy Szatmár következő ismert ispánja, Rátót nembéli Olivér fia Miklós már 1293-tól III. András pohárnokmestere volt, szatmári ispánként azonban csak 1296 októberében tűnik fel, azaz a megyéispánságot nem udvari méltóságával együtt nyerte el, nyilván azért, mert az már be volt töltve az idő szerint, alkalmasint éppen Kopasszal.⁴⁵ Birtokaikat ugyanakkor, ideértve az ostromolt Adorján várát is, minden jel szerint megtarthatták a Borsák. Mind a Tiszántúlon, mind Erdélyben ezt követően évekig csak mint birtokosok voltak jelen, igaz, azok közül – kiváltképpen a Tiszántúlon – továbbra is a legjelentősebbek közé tartoztak.

⁴³ Richárd Horváth: I castelli e i loro signori nell'Ungheria dell'epoca degli Angiò. In: *L'Ungheria angioina*. A cura di Enikő Csukovits. Roma, 2013. (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma. Studia 3) 193–196.

⁴⁴ 1291. október 9. CDCr VII. 52.

⁴⁵ Zsoldos: *Magyarország világi*, 203., 61. A Kopasz után következő bodrogi ispán jóval később, 1300-ban tűnik fel (uo. 143.); az időbeli távolság miatt indokolatlan lenne hasonló összefüggés keresése.

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN
felelős szerkesztő

FÓNAGY ZOLTÁN, NEUMANN TIBOR, OBORNI TERÉZ, PÓTÓ JÁNOS
rovatvezetők

DETRE ANDRÁS
szerkesztőségi munkatárs

Szerkesztőbizottság

FODOR PÁL
elnök

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR,
GLATZ FERENC, MOLNÁR ANTAL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA,
SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR,
SZÁSZ ZOLTÁN, VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája:
tortenelmiszemle@btk.mta.hu

*Kérjük szerzőinket, hogy kézírataikat
a közlési szabályzatnak megfelelően készítsék el,
amely honlapunkon érhető el:
<http://www.tti.hu/kiadvanyok/folyoiratok/tortenelmi-szemle.html>*

A 2018-es évfolyam megjelenését
a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja

25nka
Nemzeti Kulturális Alap

ISSN 0040-9634

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Történettudományi Intézet

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda

Telefon: 224-6700/4624, 4626-os mellék

E-mail: bardi.erezsebet@btk.mta.hu, terjesztes@mta.btk.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt

(hétköznaponként 13 és 17 óra között)

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Telefon: 06 30 203 1769

E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál.

Ára: 1000 Ft

Előfizetőknek: 850 Ft

9 770040 963009 1 8004